

ιπποτών και που οριστικά είχε επιβληθεί ως η «επίσημη» θρησκεία.

Οι νέες τάσεις ήταν η εκστατική λατρεία του Διόνυσου και μια σειρά μυστικών τελετών, όπως η επίσης διονυσιακή και η ορφική, καθώς και η ελευσιναϊκή της Δήμητρας. Παράλληλα αναζωογονήθηκαν πολλά από τα επιμέρους γνωρίσματα της λαϊκής θρησκείας, όπως το ζωηρό ενδιαφέρον για τις χθόνιες λατρείες και για τη μαντική και η έξαρση της ανάγκτης των θρησκευτικών καθαρμών. Κατά την ανασύσταξη της «επίσημης» θρησκείας που με τον καιρό πραγματοποιήθηκε με τη συμβολή του δελφικού ιερού και μέσα στα χρονικά πλαίσια της αρχαϊκής εποχής, αρκετά απ' αυτά έγιναν γνωρίσματα της επίσημης θρησκείας.

Όλων των μυστικών λατρειών πρωταρχικός στόχος ήταν η συμπύλωση με το θάνατο. Παλαιότερα, η κοινωνία των ιπποτών είχε προσπαθήσει (χωρίς τις ακαιτούμενες προϋποθέσεις) να παραμερίσει τη σκέψη του θανάτου με την απατηλή προσδοκία να μπορέσουν τα μέλη της να στραφούν ανενόχλητα προς τις χαρές της ζωής. Δεν εξαφάνισε ούτε τον πόνο από τη ζωή ούτε το άγχος για το θάνατο: οι ήρωες της Ιλιάδας που αγαπούσαν με πάθος τη ζωή ένωσαν τον εαυτό τους καταδικασμένο, από τα νιάτα ως τα βαθειά γεράματα, ετολμυμένα άργαλούς πολέμους και έβλεπαν πως ο θάνατος ήταν το βλιβερό στέφανωμα της βασιανισμένης αυτής και γεμάτης από κινδύνους ζωής τους¹. Στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια ο ποιητής του ομηρικού ύμνου για τον Πύθιο Απόλλωνα θα χαρακτηρίσει με απόλυτη σαφήνεια ως «άφραδάς και άμηχάνους» τους ανθρώπους μπροστά στο θάνατο και στα γηρατειά².

Η μεγάλη αλλαγή ήρθε με τις μυστικές διδασκαλίες, από τις οποίες οι αντιπροσωπευτικότερες ήταν η διονυσιακή, η ορφική και η ελευσιναϊκή. Όποιος μυσούνταν σ' οποιαδήποτε απ' αυτές, μπορούσε να αντικρίζει το θάνατο όχι πια ως θλιβερή κατακλείδα μιας βασιανισμένης ζωής, αλλά ως ελπιδοφόρο μυστήριο. Με τη θρησκεία οι μύστες μπορούσαν να αμβλιούνουν το άγχος μπροστά στο θάνατο και να ζουν αβιοτότερα και ηρεμώτερα την εδώ ζωή. Η θρησκεία όμως, χαρίζοντας την ευδαιμονία στο μύστη, παύει να είναι απλή διδασκαλία για το υπερπέραν και γίνεται δύναμη για την εδώ ζωή: οι ευλαβείς οπαδοί του Διόνυσου που έφεραν το θεό μέσα τους και μπορούσαν να διακηρύττουν το «ούκέτι ζώ εγώ, άλλ' ό θεός ζή έν έμοί» ένωσαν τη ζωή τους να γίνεται βακχεία.

Πρώτη φορά στα αρχαϊκά χρόνια έγινε η έξαρση αυτή του θρησκευτικού αυθορμητισμού και πρώτη φορά πολλοί ένωσαν τον εξευγενισμό της ζωής που χαρίζει ο θρησκευτικός παλμός. Στις επόμενες εποχές ο αυθορμητισμός αυτός θα ατονήσει, ώστε το ηθικό περιεχόμενο να θεωρηθεί κάποτε σχεδόν ταυτόσημο με τη θρησκεία. Η καθαρή όμως «ορμή της θρησκευτικότητας» είναι μια έκρηξη του εσωτερικού ανθρώπου, ο οποίος λαχταράει για μια πέραν της ηθικής και της δικαιοσύνης υπεργήνη έξαρση³.

11. Η «σοφία» των αρχαϊκών χρόνων και η αληθινή «ευλάβεια».

Στα αρχαϊκά χρόνια πολλοί θέλγονταν από την επιγραμματικά προσφερόμενη πείρα και θεωρούσαν ανώτερα από τους κοινούς ανθρώπους τα άτομα που διατύπωναν τις σοφές αυτές ρήσεις. Μερικές είχαν γραφεί στον πρόναο του δελφικού ναού⁴. Ήταν οι μόνοι, για τους οποίους από την παράδοση είχε επιφυλαχθεί ο χαρακτηρισμός του «σοφού» θεωρούνταν σύγχρονοι και φίλοι και χρονολογικά αρχαιότεροι του Πυθαγόρα, ο οποίος, πιστευοντας πως

1. *Ιλ.* 3. 86 — 87: «τε νεότητος έδωκε (Ζωή) και τις γήρας τολευσειν άργαλούς πολέμους, όρα φθιμένοθα Έκαστος».

2. Στίχ. 190 — 193: «άνθρώπων τλημοσύνας, όσ' έχοντες ύπ' άθανάτοισι θεοίοι ζώουσ' άφραδες και άμηχανοι ούδέ δύνανται σφρέμεναι θανάτοιο τ' όκος και γήρας άλκυρα».

3. Βλ. τη μελέτη μου Ζωή και θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, 1947, σελ. 120.

4. Πλουτ. 16, 24, 1: «έν δέ τά πρόναμ τή έν Δελφοίς γεγραμμένα έστιν άφελήματα άνθρωποις ές βιον έγράφη έξ όσο άνδρών, ούς γενέσθαι σοφούς λίγουσιν Έλληνες. Ούτοι σίν οί άνδρες, άφικόμενοι ές Δελφούς, άνέθεσαν τή 'Απόλλωνι τή δδόμενα ήνωθι ουσόνει και φηθέν εγαν». Η μεγάλη υπόληψη προς τις ολιγόλογες αυτές ρήσεις φαίνεται από την αναγνώρισή τους ως αναθημάτων προς τον Απόλλωνα, ιούξιων προς τα έργα τέχνης που ανέθεταν άλλοι.

μόνο ο θεός ήταν σοφός, ονόμασε πρώτος τον εαυτό του φιλόσοφο (Διογ. Λαέρτ. 1, 12). Οι παλαιότεροι και ενδοξότεροι σοφοί δεν ήταν άνθρωποι πολυμαθείς, αλλά «συνετοί τινες και νομοθετικοί» (Δικαιάρχος στο Διογ. Λαέρτ. 1, 40), μερικοί χωρίς θεωρητικές γνώσεις και ίσως αγράμματοι, με πείρα όμως στην πρακτική ζωή και ικανοί να διατυπώνουν επίγραμματικά «υποθήκες» ή «παραγγέλματα». Από τις υποθήκες ή τα «βραχέα ρήματα» των επτά σοφών το συμφωνότερο με το κυρίαρχο ρεύμα της εποχής ήταν το «γνώθι σαυτόν», με την έννοια: «μάθε πως ως άνθρωπος είσαι αδύνατο πλάσμα» ή «μη φρονείς μείζον ή κατ' άνθρωπον». Στον Όμηρο όποιος υπερεκτιμούσε τον εαυτό του περιέπιπτε σε «ύβρινη», η οποία επέφερε τη θεία τιμωρία. Τώρα ως «ύβρινη» καταδικάζεται κάθε είδους έπαρση για ευτυχία ή κάθε ασυλλόγιστη καυχαιολογία. Ο αλαζόνας ή ο υπερόπτης είναι ακατάλληλος άνθρωπος για να βλαστήσει μέσα του η θρησκευτικότητα. Αυτός καταλήγει στην ασέβεια και έπειτα στην καταστροφή. Στα μηδικά οι αρχηγοί των ελλήνων υπήρξαν σφόδρες διακηρύσσοντας πως δεν είχαν νικήσει αυτοί, αλλά οι θεοί και οι ήρωες της Ελλάδας (Ηρόδ. 8, 109), ενώ η ηγεσία των αντιπάλων τους ήταν τυφλή από την υπεροψία και έπυρε τη θείκη τιμωρία («Ζεύς κολαστής τών υπερκόπων έγαν φρονημάτων», Αισχ. Πέρσαι, 828). Στον 5ον αιώνα δεν μπορούσε κανείς να καυχάται για σοφία και να θεωρείται φρόνιμος: οι σοφιστές διασύρθηκαν ως «δάσκαλοι της σοφίας» σε περιβάλλον σεμνών και σωφρόνων ανθρώπων. Αντίθετα ο Σωκράτης που ήταν μετριοφών θεωρήθηκε αρεστός στο θεό. Η πλατωνική Απολογία του Σωκράτη απηχτεί αυθεντικά το πνεύμα της σωφροσύνης και του «γνώθι σαυτόν», όταν διακηρύσσει πως «μόνο ο θεός είναι σοφός και πως η ανθρώπινη σοφία κολύ λίγο αξίζει ή και καθόλου» (23 Α κ.). Το παράγγελμα «γνώθι σαυτόν» από τον πρόναο του δελφικού ναού προετοιμάζε τους πιστούς να απαλλαγούν από τον εγωισμό και την υπεροψία, αν ήθελαν να ωφεληθούν από την επικοινωνία με το θεό.

Ο Σοφοκλής στην πρώτη από τις δυο τραγωδίες για τον Οιδίποδα παρουσιάζει τον ήρωά του «πριν γνωρίσει τον εαυτό του» και στη δεύτερη αφού τον γνώρισε. Στον Οιδίποδα τύραννο ζευτελλίζεται ο «πάσι κλεινός» βασιλιάς και γίνεται σύμβολο για την παροδικότητα και τη μηδαμινή αξία της ανθρώπινης ευτυχίας και δόξας. Ο Οιδίπους μιλάει υπεροπτικά προς τον Τειρεσία και καυχάται πως μόνος του έλυσε το αίνιγμα της Σφίγγας, ώστε να σωθεί η πόλη, ενώ ο μηχανορράφος μάντις με τους οιωνούς του δεν είχε φέρει αποτέλεσμα (στίχ. 387 - 398). Ο βασιλιάς αυτός δεν είναι αρεστός στο θεό, γιατί θαυμάζει τον εαυτό του αντί να τον βδελύσσεται: βλέπει τον εαυτό του σοφό και ευδαίμονα, ενώ ήταν απεχθής πατροκτόνος και αμοιβίκτης. Μάταια η Ιοκάστη προσηπάθησε να τον κρατήσει στην άγνοια: «ώ δύσποτμε, εΐθε μήποτε γνοΐης δε ει». Ο Οιδίπους γνώρισε τον εαυτό του και έπαψε να είναι υπερόπτης. Ταυτόχρονα όμως έκανε και το πρώτο βήμα προς την ευσέβεια. Η συναίσθηση των αδυναμιών

1. Οι πολιτικές και κοινωνικές αναστατώσεις των αρχαϊκών... στην πολιτική και κοινωνική αναστάτωση.

χρόνων (βλ. σελ. 79) και η αβελιότητα για την αύριο ύμυσε σε «αποθήγματα» συνήθεις αφορισμοί για την πρόοψη του ατομικού συμφέροντος, όπως το «έγγω, ήρα δ' άτα» που αποτρίκει από την έγγωση με την υπόμνηση προς εκείνον που εγγυάται πως τον περιμένει συμφορά (ελλοί από τους δανειζόμενους έχναυ να υπέρχοντά τους και κατανοΐσαν κέννητες, παράσεναν όμως στην καταστροφή και τους εγγυητές τους) το κήρυγμα είναι ατομικιστικό, και στην πραγματικότητα το γενικότερο κατά δεν μπορούσε να διορθωθεί με τη συμμόρφωση προς το παράγγελμα. Ο ίδιος ατομοκεντρικός και ανεικοινωνικός τόνος στα λόγια του Θόσων: «πίστει χρήματα όλοσος, άπιστή δ' έόδωσος». Και άλλοι ανάλογοι τόνοι, όπως «μη πΐσει πίστευε», «χαλαπόν θεσθόν έμμεναι», «οί κλειστοί άνθρωποι κακοΐα, επιβεβαιώνουν τη δυνατή τάση της εποχής για την κατοχύρωση του ατομικού συμφέροντος που οι άνθρωποι δεν συνήθισαν να το βλέπουν μέσα στο γενικό συμφέρον. Το γενικό όμως συμφέρον ασχάν δεν ήταν ορατό μέσα

2. Το ίδιο είχε διδάξει παλαιότερα η ιστορία του τρίποδα που ανέσταν από τη θέλησσα οι μιλήσσα οι μιλήσσα ελιεί: η κούβα που μετήθησε σε πόνυ να δώσαν τον τρίποδα, απάντη στον σοφότερον. Τον έδωσαν στο Θαλή. Εκείνος, μη θεωρώντας τον εαυτό του σοφότερο, τον έστειλε σ' έναν άλλο από τους επτά σοφούς. Ο άλλος, για τον ίδιο λόγο, τον έστειλε σε τρίτον, ο τρίτος σε τέταρτον, άσπου ο τρίτος κατέληξε στον Σόλωνα, ο οποίος έσπευξε να τον στείλει στους άδελφους, γιατί μόνο ο θεός ήταν σοφία πρώτος» (Διογ. Λαέρτ. 1, 28). Μία παραλλαγή του ίδιου μΐθου ανέφερε κάποιον αρκάδα Βαδουκλία, ο οποίος είχε αφήσει φίλην με την παραγγελία «όδωναι τών σοφών όνησιμω. Την έδωσαν στο Θαλή, ο οποίος την έστειλε σε δεύτερο σοφό, εκείνος σε τρίτον, άσπου κατέληξε πάλι στο Θαλή. Ο Θαλής έσπευσε τότε να την απιερώσει στον Απόλλωνα των Διδόμων, με επιτηροή που έλεγε πως προσφύρει στο θεό τη φίλην που την είχαν έδσει σ' αυτόν οι έλληνες δυο φορές ες αριστίο (σ. π., 29).

και των σφαλμάτων χαλιναγωγεί τον εγωισμό του ανθρώπου τον κάνει μετριόφρονα, και επομένως αρεστόν στο θεό. Πραγματικά αρεστός στο θεό είναι ο ταπεινωμένος Οιδίπους επί Κολωνών, αυτή τη φορά γέρος και τυφλός επαίτης, που όμως τελειώνει τη ζωή του ως ευσεβής άνθρωπος.

Το συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι πως η κατεξοχήν «εποχή της ευλάβειας» (όπως χαρακτηρίζονται οι αιώνες 7ος και 8ος) έχει ανάμεσα στα ουσιωδέστερα επιτεύγματά της τη διαπίστωση πως μόνο ο άνθρωπος που δεν υπερεκτιμάει τη δύναμή του ούτε αλαζονεύεται για την ευφυία ή για τα πλούτη του είναι σκευός κατάλληλο να πληρωθεί από μια ευγενή θρησκευτική του. Γι' αυτό ο δελφικός θεός παίνεψε τη σιωπηλή και χωρίς ίχνος κομπορημοσύνης ευλάβεια αφανών αγροτών, όπως ο ψωφίδιος Αγλαός και ο μεθυδριεύς Κλέαρχος (βλ. σελ. 84).

12. Οι θεοί.

Η εξαιρετική επίδοση των μυστικών λατρειών (σελ. 86 - 99) αποτελεί το ένα σκέλος της μεγάλης προσπάθειας των αρχαϊκών θρησκευτικών κύκλων για την αγγόγυστη υποταγή των πιστών στην αναγκαιότητα του θανάτου: με «τάς ήδιους έλπίδας περί τής του βίου τελευτήης» που πρόσφερε η μύηση (σελ. 96 και σημ. 1) αμβλυνόταν το άγχος για το θάνατο και οι μπημένοι μπορούσαν να ζουν αφρονώτερα την εδώ ζωή:

Το άλλο σκέλος ήταν η λατρεία των θεών που κατέληγε στο ίδιο αποτέλεσμα. Οι θεοί ήταν τότε αυστηρές υπάρξεις που ενέπνεαν φόβο. Οι άνθρωποι όμως μπορούσαν να κερδίζουν την ενοϊά τους με τη λατρεία, η οποία, ειδικά γι' αυτούς τους θεούς, ήταν θερμή και εγκάρδια. Χωρίς την αυστηρότητα και τη διάθεση να καμφθούν, οι θεοί όσο δυνατοί κι αν ήταν, έπαυαν να λατρεύονται και γίνονταν πρόσωπα της μυθολογίας. Σ' όλες τις εποχές (από τα παλαιολιθικά χρόνια, βλ. σελ. 18) υπήρχαν θεϊκές υπάρξεις όχι μόνο μεγαλειώδεις που επέσπυαν το θαυμασμό, αλλά και γιγαντώσμες, με εκπληκτική δύναμη. Δεν λατρεύτηκαν, γιατί ήταν απόκοσμες και αδιάφορες για τη ζωή των «αφραδών και αμηχάνων ανθρώπων». Και η ησιόδεια Θεογονία ξέρει ύψιστες θεότητες του είδους αυτού, τερατώδεις και πανίσχυρες, που οι άνθρωποι δεν τις τιμούσαν με λατρεία, αν και πίστευαν στην ύπαρξή τους! Σε καλύτερες μέρες, όταν ακόμα η θρησκεία διάτηρούσε τήν παλιά αγριότητα, αυτοί ήταν οι μόνοι θεοί. Γέμιζαν με φόβο τις καρδιές των ανθρώπων και δεν λατρεύονταν, αλλά μπορούσαν να καταβάλλονται μόνον με μαγικά μέσα.

13. Οι «πρώτοι-θεοί» αδάμαστοι, άκαμποι και αμείλιχοι. Οι δεύτεροι «στρεπτοί» και μελίχιοι.

Για τους παλιούς εκείνους θεούς κάνουν λόγο οι μύθοι, οι οποίοι τους αποκαλούν «πρώτους θεούς» και τους θεωρούν προκάτοχους των ολύμπιων. Τους παρουσιάζουν ως όντα πέλωρια και ειδεχθή, ως «κείνά πέλωρα», όχι ανθρωπόμορφα, αλλά συνήθως δρακοντόμορφα (γιατί ήταν παιδιά της Γης). Οι ολύμπιοι θεοί τα νίκησαν κατά την τιτανομαχία που κράτησε δέκα

1. Αξιοσημείωτο είναι πως όλες είχαν γεννηθεί από τη Γη. Ανάμεσά τους ήταν ο Κρείος, ο Ιαπετός και ο Κοϊός (στίχ. 133 κπ.). Παιδιά της Γης ήταν και ο Κόττος, ο Βριάρεως και ο Γών, χωρίς ανάμειξη κι αυτοί στη ζωή των εγγύων όντων, αλλά μεγαλόσωμες υπάρξεις, καθεμιά με εκατό χέρια και πενήντα κεφάλια (στίχ. 147 κπ.). Παρόμοιες θεότητες σ' άλλους λαούς εμφανίζονται ως δημιουργοί του κόσμου, οι οποίοι μετά τη δημιουργία σπασίρονται σε μια άπρητη ζωή και αδια-

φορούν για τους ανθρώπους και για τα άλλα κλάσματα της γης. Φυσικό είναι σε μερικούς πρωτογόνους οι θεοί αυτοί (εν και θαυμαστοί) να αντικαθίστανται με άλλους που ενδιαφέρονται για τον κόσμο και για τη ζωή (βλ. P. Radin, Primitive Rel., Dover edition 1957, 226 κπ.). Ειδικότερα να ονομάζονται *dei inerti* (θεοί χωρίς απασχόληση) ή *otiosi dei* (απρόθυμοι θεοί), οι οποίοι μπορούν και να παραμερίζονται ως αναφελείς.

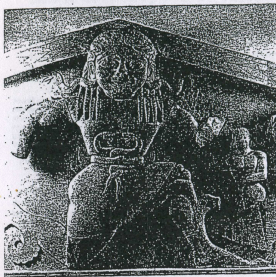
Εικ. 87. (Πάνα.) Ένα από τα «δεινά πλάσμα» του προελκυστικού πανθήου, σε σύγκρουση με τον Δία. Η αρχαϊκή αυτή αγγιογραφία συμβολίζει με συναρπαστικό τρόπο την πάλη των νεότερων ή εολύμπιων θεών κατά των αρχαίων θεών, δηλαδή κατά των περσιτών νοοδόξων υαράξων, στις οποίες ανήκουν, πλην του Τυφώα και της Μέδουσας, οι λαϊκότερες στα ιστορικά χρόνια Ερινύες. Ο Λισχίλος (μυτιναίος στις «Εμμενίδες» την ήττα των Ερινών από τους ολύμπιους θεούς (με πέλαμο αντιμάχονται οι Ερινύες του Αδόλφου που τόλμησε, αν και καινούργιος θεός, να καταστήσει τα δίκαια που είχαν παλιές και αγέρωντες θεές, σαν τις Ερινύες (στιχ. 150 κτ.).

Εικ. 88. (Κάτω.) Η Μέδουσα (Γοργώ) του δυτικού αετώματος του αρχαϊκού ναού της Κέρκυρας. Στη μέση της σύνθεσης η υπερφυσικού μεγέθους δεινή ύπαρξη του παλαιού πανθήου. Περισταίνεται να προσαιτείται το δυο τερατώδη παιδιά της, Εξιδίο το Χρυσόφως και Αριστοπρά το άλογο Πήγασο (που ορθώνεται πατώντας στα σπινιά του αόδου). Αποσπάρια (ή πανταστικοί λεονάνθηρες) κλεισιάνουν αντικριστιά την κεντρική μορφή.

χρόνια και τα απώθησαν στον Τάρταρο. Υπήρχαν όμως άλλα, «γηγενή» επίσης όντα που επέζησαν, όπως η Μέδουσα με τις δυο αδελφές της και ο λεγόμενος Τυφώας που ένας αρχαϊκός αγγιογράφος δεν αρκέστηκε να τον απεικονίσει με ουρές δρακόντιων (όπως τα άλλα παιδιά της Γης), αλλά πρόσθεσε και φτερά στους ώμους για να τον κάνει πιο απόκοτο και πιο φοβερό και αποκρουστικό (εικ. 88).

Το σημαντικότερο γνώρισμα των ειδεχθών αυτών θεών είναι πως συνήθως δεν εξιλιώονταν και επομένως δεν ήταν δυνατό να γίνουν δυνάμεις φιλικές. Έτσι η Μέδουσα κανένα δεν έβλαπτε, αν δεν τον εύρισκε στο δρόμο της. Αν τον εύρισκε, τον απολίθωνε ευθός μόλις το βλέμμα της συναντούσε το δικό του. Όταν το υποχθόνιο αυτό τέρας εξέλιπε (θανατωμένο από την Αθηνά ή από τον Περσέα), οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν το γοργόνειο για να αποτρέπουν με τη δυναμούχα δυσμορφία του τις ελιβλαβείς εξωτερικές επιδράσεις. Στα αρχαϊκά χρόνια μπορούσαν να χρησιμοποιούν όχι μόνο το πρόσωπο της Μέδουσας, αλλά και ολόκληρη τη φοβερή θεά, όπως στη μέση του δυτικού αετώματος ενός ναού της Κέρκυρας (όπου το ύψος της φτάνει τα 2,70 μέτρα), όχι μόνο για να αποτρέπει κακές επιπτώσεις από το αρχιτεκτονικό μνημείο, αλλά και να συναρπάζει και να συντείζει τους ευλαβείς ανθρώπους (εικ. 89 και 90): η θεά περισταίνεται να πετάει (τα ανοιχτά φτερά φαίνονται πίσω από τις πλάτες της, καθώς και στα πόδια) και χρησιμοποιεί για ζώνη στη μέση της δυο μεγάλα φίδια δεμένα κόμπο (εικ. 91), ενώ περισσότερα φαίνονται στους ώμους και στο κεφάλι της. Τον ίδιο σκοπό είχε ο πελώριος «τρισώματος δαίμονας» (με φτερά κι αυτός στην πλάτη) που γέμιζε με

Εικ. 90. (Αριστερά.) Η επιβλητική μορφή της Μέδουσας, όπως σώζεται. Δεξιά ο Χρυσόρα.

Εικ. 91. (Δεξιά.) Η αγρότητα της δαιμονικής μορφής της προηγούμενης εικόνας ενισχύεται με τα φίδια που κομποδεμένα υποκαθιστούν τη ζώνη. Από τα φίδια που περιβάλλουν το κεφάλι ελάχιστα μέρη διατηρήθηκαν.

τις συμπλεκόμενες τρεις μακρές ουρές δρακόντων, στις οποίες απέληγε το σώμα του, μια πτέρυγα του αετώματος άλλου αρχαϊκού ναού, στην ακρόπολη των Αθηνών. Η Μέδουσα όμως είχε την πρώτη θέση ανάμεσα στα «δεινά πέλιρα». Κατά τους μύθους ήταν η μόνη θνητή ανάμεσα σε τρεις γοργόνες αδελφές. Οι άλλες δυο απεικονίστηκαν εξίσου φοβερές σε μελανόμορφη αγγειογραφία του-δου αιώνα. Οι άνθρωποι, οι περιβαλλόμενοι από το πάνθος των επικίνδυνων αυτών δαιμόνων¹, είχαν συνηθίσει να αμύνονται με μαγικά μέσα, τα οποία στα χέρια έμπειρων ηρώων μπορούσαν και να εξοντώνουν τους δαίμονες (ο Περσας μπόρεσε να αποκεφαλίσει τη Μέδουσα κατέχοντας τα φτερωτά πέδιλα, τη μαγική «κυνήνη» ή σκούφο που όταν τον φορούσε γινόταν άρατος και τη θαυμαστή «κίβισσι», ένα σάκκο που μπόρουσε να ανθίξει στην εκποκτική δύναμη της κομμένης κεφαλής του τέρατος).

Οι θεοί του νεώτερου ή «δεύτερου» πανθέου είχαν μια διαφορά από τους άγριους αυτούς και πρωτόγονους θεούς. Η διαφορά ανέβασε τη θρησκεία κατά ένα σκαλοπάτι προς τον εξευγενισμό της, οι άνθρωποι όμως δεν απέχτησαν αμέσως ένα πάνθος καλόβουλαν και ήπιων υπάρξεων, όπως κάποτε και οι ίδιοι οι αρχαίοι νόμιζαν². Αυτό έγινε, όταν η θρησκεία

1. Πολλά από τα λεγόμενα «φανταστικά όντα» που αγρότερα αποκλείσαν από θεοσοφικά θέματα είναι εξελιγμένες αρχαϊκές δαιμονικές μορφές, όπως τα φτερωτά λεοντάρια με κέρατα, τα φτερωτά έλικρα, τα φτερωτά ζεατά, οι οσειρήνες που είχαν πρόσωπα γυναικών και φερόν τρυλών, άλλα ανθρωπόμορφα όντα με φτερά (άρατες), λεοντάρια με ανθρώπινο κεφάλι (σπίγγες), θαλασσοειδείς δαίμονες με ανθρώπινα και σώματα φιδιών ή ψαριών (τρίτανες), κοίμητοι θεοί με ανθρωπίνα κεραιφόρα κεφάλια και ουρές δρακόντων κ.λπ.

2. Το νόμιζο Λισχίλλος όπως φαίνεται από τις «Επιμνηνές» του, όπου η Ερινός (η κορυφαία του χορού των Ερινιών) μιλά-

ει ως αντιρροπούσα των «κέρτων θεών» ή των «αρχαίων θεών», όπως λέει η ίδια (στ. 728), και κατηγορεί τους «νέωτερους θεούς» (ίδιος τον Απόλλωνα), γιατί με την εισβολή τους καταστρέφουν την παλιά και δοκιμασμένη τάξη: «οί θεοί νεώτεροι, παλαιούς νόμους κατεπίσασθε κιά χερών ελισθόμεν (778 — 779). Ο Απόλλων όμως την αποπείνει με δριμύτατες εκφράσεις: «ήλλ' εν τοίς νέοισι και καλαιτέροις θεοίς, έτρος εί πάς (721 — 722) και ακόμα εντονότερα προς όλο το χορό των ειδεχθών Ερινιών που στέκονται απειλητικές με τα φίδια στο κεφάλι αντί κλακών και με άλλα φίδια στα χέρια: «ά παντομοιά ενάδα, στήθη θεών» (644).

Εικ. 92. Ο αποκεφαλισμός της Μέδουσας σε αρχαϊκή αγγειογραφία (του αγγειογράφου 'Αρασί). Διάπλατα ανοιχτά το στόμα της με τις απειλητικές σιτρές των δοντιών. Τα φιδιά της μέσης αντεκριστά, όπως στην προηγούμενη εικόνα, αλλά τα άλλα δύο ζεύγη των φιδιών της κεφαλής στρέφουν τα κεφάλια τους απειλητικά προς τα κέρατα. Ο Περσέας αποστρέφει το κεφάλι του για να μη συναντήσει το βλέμμα του τέρας.

μπήκε στην περίοδο της πλήρους ωριμότητας και ακόμα περισσότερο όταν υπερίσχυσε, σπότε άρχισε και η γοργότερη αποσύνθεσή της. Στα παλαιότερα χρόνια και όταν οι ολυμπιακοί θεοί χαρακτηρίζονταν ως «στρεπτοί» (εύκαμπτοι, όπως στην Ιλιάδα I 497), δεν έπαιναν να είναι αυστηροί και άγριοι (αν και είχαν γίνει ανθρωπόμορφοι και δεν ήταν πια «αδινά πέλωρα»). Το μόνο γνώρισμα που τους ξεχώριζε από τους «πρώτους» θεούς ήταν πως μπορούσαν να εξευμενισθούν και να γίνουν δυνάμεις φιλικές. Αυτό είναι το αληθινό πρώτο σκαλοπάτι προς τον εξευγενισμό της θρησκείας: ξέροντας κανείς πως οι θεοί κάμπτονται με τη λατρεία, είναι πρόθυμος να συνδεθεί εγκάρδια μαζί τους και έτσι η λατρεία γίνεται θερμότερη.

14. Η βαθμιαία άμβλυση της αυστηρότητας των θεών.

Όσο η θρησκεία εξευγενιζόταν και έχανε τα άγρια γνωρίσματά της, έχαναν και οι θεοί την παλιά αυστηρότητα. Αυτό ισχύει προπάντων για την επίσημη θρησκεία, η οποία πρώτη παραμέρισε τις σκυθρωπές δυνάμεις του κάτω κόσμου. Ο παλιός αυθορμητισμός βαθμιαία ατονούσε, ώστε ήδη από τα κλασσικά χρόνια η θρησκεία να μπει σε περίοδο βαθμιαίας αποσύνθεσης. Η αποσύνθεσή είναι φανερή στον τρόπο απεικόνισης των θεών και των δαιμόνων σε έργα τέχνης μεταγενέστερων εποχών. Έτσι το φοβερό αρχαϊκό πρόσωπο της Μέδουσας, όπως το απεικόνιζαν οι τότε ζωγράφοι και πλάστες (βλ. εικ. 92) εξελίχθηκε σε άψυχο πρόσωπο ωραίας γυναίκας (εικ. 93 και 94) στην εικόνα 93 τα ατροφικά ανοιχτά φτερά του κρηνίου, τα κομποδεμένα φιδιά του λαϊμού και τα άλλα δύο του κρηνίου μάτια προσπαθούν να θυμίσουν την αυστηρή αρχαία μορφή.

Η ίδια εξέλιξη φαίνεται και στις εικόνες των μεγάλων θεών: οι αρχαϊκοί αγγειογράφοι είχαν δημιουργήσει ένα σεβάσμινο γενειοφόρο Ερμή, κατάλληλο να συνδεθεί με τις τότε αντιλήψεις για θεό στενά δεμένο με το θάνατο και με τις ψυχές των ανθρώπων (εικ. 95 και 96). Ως ψυχοκομμός απεικονιζόταν καλύτερα σε αγγειογραφίες λευκών ληκόθων, ενταφιαζόμενου μαζί με τους νεκρούς στην τελευταία κατοικία τους (εικόνες 96 και 97). Τα μετακλασσικά χρόνια ο χθόνιος αυτός Ερμής είχε ήδη γίνει ωραίος έφηβος, όπως φαίνεται από το φυσικού μεγέθους γιμνό άγαλμά του που βρέθηκε στην Άνδρο (εικ. 98): μόνο το φίδι, το ελισσόμενο στον παρακείμενο κορμό δέντρου, μαρτυρεί το χθόνιο χαρακτήρα του¹. Η εικόνα αυτή του Ερμή, μαζί με την παραξίτηλεια της Ολυμπίας (εικ. 99), απέχουν τόσο πολύ από τη σεβάσμια

1. Είχε στηθεί σε τομικό «ναύαο», μαζί με γυναίκες παρμύρηνη εικόνα σε τάφο που βρισκόταν κοντά στην αγορά της

πρωτεύουσας του νησιού (Σ. Καρούζου, Αθή. Μουσ. 1969, 143 κπ.).

Εκ. 93. (Αστυερία.) Η λατρεία «Μέθουσας Ροσά» και της γλυπτοθήκης του Μονάχου.

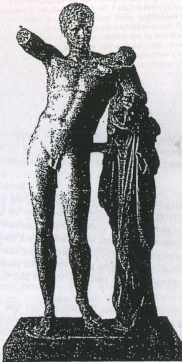
Εκ. 94. (Αεζιά.) Κεφαλή το άρτα ή αποπροσωπικό γυμνάσιο του αρχαίου γυμνασίου είναι και οι δύο μέρες προς γαργάριση (επίσης 13 και άρτα 36 γλυπτοθήκη) από τον κροτάλο του σώρου του Ουίλλιαμ στις Αιγές (Βεργίτι). Νέωτερο χρονολογικό είναι το γαργάριση της προ-προσώπης εικόνας, άρτα αβήθηναν το έπαισιμη-τά στοιχεία, γιατί προστέθηκε το ζεύγος των φτερών στο κεφάλι.

Εκ. 95. (Αστυερία.) Ο Ερμής των αρχαίων χρόνων γενειοφόρος σε άρτα ηλικία.
 Εκ. 96. (Πάνα.) Ερμής νεοπροσώπης (γενειοφόρος, άρτα ηλικίας) και Χάρων σε άρτα άρτα ήλικου του έπαισιμου π.Χ. άρτα. Υψηλή συνολοκίση πετώντας το άρτα του Χάρων.
 Εκ. 97. (Κάου.) Άλλη άρταγραφία από άρτα ήλικου με τον Ερμή και ψυχές φτερωτές. Το άρτα ήλικου άρτα ήλικου.

μορφή της εκ. 95, ώστε φαίνονται να να παριστάνουν άλλο θεό. Μέσα σε 200 ή 250 χρόνια στην επίσημη θρησκεία έχασε την καλιά αυστηρότητα όχι μόνο η εικόνα, αλλά και το περιεχόμενο του θεού. Αντίθετα στη λαϊκή θρησκεία ο χθόνιος Ερμής τιμώνταν πάντα με την παλιά ευλάβεια: οι φτωχές επιτύμβιες στήλες της ύστερης αρχαιότητας ήταν σ' αυτόν αφιερωμένες και έφεραν, ιδίως στη Θεσσαλία, τη συμβατική του εικόνα με τη μορφή μικρής γραπτής ή ανάγλυφης ερμαϊκής στήλης.

Παρόμοια εξέλιξη είχε και η εικόνα του Διονύσου. Ο θεός είχε πρωτοεμφανισθεί με τη μορφή ώριμου γενειοφόρου άντρα, όπως φαίνεται στην εικόνα 76 της σελ. 87 ή στο ειδωλό

Εικ. 98. (Αριστερά.) 'Αγάλμα χθόνιου Ερμή από την 'Ανδρο: σε πραξίτελειο πρότυπο προστίθηκε φίδι ελισσόμενα σε κορμό δέντρου για να κάνει περισσότερο αισθητό το χαρακτήρα του Ερμή ως ψυχοπομπού. Το άγαλμα είχε στηθεί πάνω σε τάφο στον πρώτο μ.Χ. αιώνα.

Εικ. 99. (Δεξιά.) Ο Πραξίτελειος Ερμής της Ολυμπίας που ήταν στημένος στο εκεί ηραίο στο δεύτερο μ.Χ. αιώνα.

του πού το φροντίζουν σε μια από τις γιορτές του οι γυναίκες της αγγειογραφίας 78 (της σελ. 89). Σ' άλλες αγγειογραφίες εμφανίζεται είτε νηφάλιος με τη μορφή ώριμου κισσοστεφανωμένου και γενειοφόρου άντρα (εικ. 100) είτε σε έκσταση ή μέθη, πάλι γενειοφόρος, να διαμελίζει μικρό ζώο (εικ. 101), όπως οι μαινάδες. Αντίθετα, στην ύστερη αρχαιότητα ο θεός απεικονιζόταν ως ωραίος νέος, στεφανωμένος και καβάλα στον πάνθηρα, γυμνός, με τον θύρσο στο χέρι, στολισμένος με ταινίες, όπως σε ψηφιδωτό της Πέλλας (εικ. 103) είτε μέσα στην ομάδα των μαινάδων και των σατύρων, πάντα με τον πάνθηρα κοντά του ή καβάλα σ' αυτόν, όπως στην αγγειογραφία 102). Νέος αναπαυόμενος πάνω σε δορά πάνθηρα φαίνεται σ' ένα ελεφαντίνο ανάγλυφο της Βεργίνας (εικ. 104).

Αλλά και ο Απόλλωνας, ο κατεξοχήν νεανικός θεός του ελληνικού πανθέου, ήταν στον 7ο αιώνα μια σεβάσμια ιερατική προσωπικότητα με γενειάδα, όπως τον ήθελαν τα δικά του ιερά των Δελφών και της Δήλου που την εποχή αυτή είχαν αρχίσει γοργά να διαμορφώνονται σε μεγάλα ιερατικά κέντρα. Με γενειάδα εμφανίζεται σ' ένα αμφορέα της πρώιμης αρχαϊκής εποχής που βρέθηκε στη Δήλο (εικ. 105): ο θεός υποτίθεται πως έφτασε στον τόπο που τον περίμενε η 'Αρτεμη πάνω σε θαυμαστό τέθριππο που το έσερναν φτερωτά άλογα (υπερφυσικές μετακινήσεις σε μακρινούς τόπους με την ταχύτητα της σκέψης αναφέρονται και για θρυλικούς θεράποντες του Απόλλωνα, όπως για τον υπερβόρειο 'Αβαρι, βλ. σελ. 86 κπ.). Και στην Αττική οι αγγειογράφοι των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων απέφευγαν να απεικονίζουν αγένειο τον Απόλλωνα (εικ. 106).

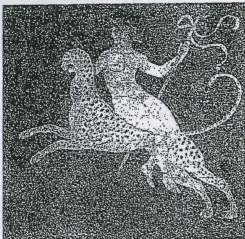
Εικ. 106. (Αριστέρι.) Σε αγγειογραφία της αρχής του αιώνα π.Χ. ο άνω το εργατήριον του κεραμιά Ιέρωνος ο Διδώνιος εμφανίζεται γενειοφόρος, κισσοστεφανωμένος, με κλαδιά κισσού στο ραβδί αντί θύρου.

Εικ. 109. (Δαξιά.) Σε άλλη αγγειογραφία υστεροαρχαϊκών χρόνων (μιας στάμνου του βρετανικού μουσείου) ο κισσοστεφανωμένος και γενειοφόρος Διδώνιος, με θρακική περιβολή, εμφανίζεται σε έκσταση ή σε μέθη να διαμελίζει μικρό κούρσιον ή λαγύ, όπως έκαναν οι μαινάδες ή βάρβαροι.

Εικ. 161. (Πάριον.) Εύδημος σκηνές με κέντρο το νεαρό και αγέναιο Διδώνιο, με μαινάδες και σατύρους είναι κανόνες για τους αγγειογράφους της ύστερης αρχαιότητας. Στην εδώ αγγειογραφία ο θεός παριστάνεται καθάλα σε κούρσιον. Προσποιείται σατύρος με τύμπανον. Μπροστά σ' αυτό Διδώνιος μαινάδα με δάδα, κισσό αλληλεθέρυθρον.

Εικ. 163. (Δαξιά.) Η μεγάλη αλλαγή στην απεικόνιση του Διδώνιου έγινε αισθητή από τα μακεδονικά χρόνια: σε γυμνισμό δάδα της Πέλλας ο Διδώνιος φαίνεται στη ρύξη καλκίζοντος μάνηθρα. Είναι νέος και έχει μεγάλη ομοιότητα με νεαρή μαινάδα. Ο Λουκιανός εξείρει τη θρασύτητα του θεού, όπως εμφανίζεται στην παρούσα και στην προηγούμενη εικόνα: «πάντες φράτες ώς θήλιος και βρακίαιες τήν φθόνιν ό θεόν» (Όταν εκκλ. α).

Αντίθετα, στον 5ον αι. π.Χ. ο Απόλλων είχε ήδη γίνει το θεϊκό πρότυπο του νεανικού ανδρικού κάλλους. Λίγο πριν από τα μέσα του αιώνα αυτού οι πλάστες που εργάστηκαν στο ναό του Δία στην Ολυμπία παρέστησαν τον Απόλλωνα πελώριον (με ύψος που ξεπερνάει τα τρία μέτρα) στη μέση της κενταυρομαχίας του δυτικού αετώματος (εικ. 107). Ο θεός ορθώνεται ήρεμος, ως μορφή με υπερκόσμο μεγαλείο, στη μέση της θορυβώδους σύγκρουσης κενταύρων και λαπιθών με τις βίαιες απαγωγής λαπιθίδων και άγριου σκοταξμού κενταύρων και λαπιθών. Ολόκληρη η εναέτια σύνθεση είναι προορισμένη να προβάλει τη μορφή του

Εκ. 104. (Πάνα.) Χρονολογικά προηγείται από την αγγειογραφία 102 ο νεαρός αγένειος Διδύσιος της εδών ελαφνοσπίνης ειδώας, προερχόμενος από τον ελεφάντινο ανάγλυφο δάκρυο της νεκρής κλίτης, η οποία υπήρχε στο θάλαμο του εσφου του Φιλίππου στις Αιγές (Βεργίνα). Ο Διδύσιος απεικονίζεται αναπαυόμενος πάνω σε δορό κνήμη, στραμμένη σε βράχα. Στην ίδια σύνθεση, αντίκρι στο Διδύσιο, υπήρχε καθιστός σφύριος με χαρακτηριστικά ηλικιωμένου ανθρώπου και με φθόνα μάλλιδ και γένια.

Ο Διδύσιος είναι ο τρίτος από τους σφάισιους γενεοφόρους θεούς των αρχαίων χρόνων που απεικονίστηκαν ως νεαροί επί αγένειοι στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια. Προηγείται ο Απέλλωνας ως το νεότερο (μεταμικηναίο) μέλος του ολιγατικού κνήφου. Έπειτα ο Ερμής ως θεός των γυμνασίων ή και ως άγγελος των θεών (όχι ως νυκτοκόμος, εντός από ελαφίσιας εξαιρέσεις). Τέλος ο Διδύσιος της εστοτατικής λατρείας (όχι ο χθόνιος). Αν' αυτούς μόνο ο Διδύσιος απεικονίστηκε ως θεός εθλώς και γυναικείος (επέτη την έσραση του Λουκιανού) για την υπερβολική του αναστροφή ή με ανδρικούς, αλλά αγείων αποκλειστικά με γυναικείους θεούς (Βαχχόν ή μινιάων).

Εκ. 105. (Κόνα.) Αγγειογραφία πρώτων αρχαίων χρόνων από μεγάλο σφύριο της Μήλου. Ο Απέλλων με τη λύρα, ως σφάισιος γενεοφόρος μορφή πάνω σε φανελατό όχημα με τέσσερα στερωτά άλογα. Τον Απέλλωνα υποδέχεται η Άρστη, μαζί με τον κισθαρόκό θεό, πάνω στο όχημα, οι περισσότεροι δε έβλεπαν δυο πρόσωπα μάλλιν και όχι ανεπρόβλεπτα, όπως θα προτιμούσαν μερικοί αρχαίοι ποιητές.

Απόλλωνα. Πρώτη φορά η τέχνη με μια τόσο συναρπαστική σύλληψη επιβεβαίωσε την ήδη από τα αρχαικά χρόνια ανηγωνισμένη αλήθεια πως ο νεαρός δελφικός θεός ήταν το σύμβολο της τάξης και της αρμονίας, του μέτρου και της σφροσύνης (βλ. σελ. 83 κπ.).

Η παρακάτω επισκόπηση της φύσης και του περιεχομένου των κυριότερων από τους μεγάλους θεούς εξάγει τη στενή σχέση όλων με το θάνατο ή με τον κάτω κόσμο. Μερικοί απ' αυτούς ήταν από την αρχή και παρμειναιαν υπάρξεις υποχθόνιες (ή ακ' αυτές εξελιγμένες χθόνιες), άλλοι είχαν τα χθόνια γνωρίσματα και τα απέβαλαν υπό την επήρεια των εδωκοσμικών ιδανικών της υποτιτικής κοινωνίας (μπόρεσαν όμως κάποτε να επιστήσουν με νέο περιεχόμενο, ως εξωθρησκευτικές ή ως μυθολογικές μορφές) και άλλοι, γνωστοί στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια ως ουράνιοι θεοί, διατήρησαν λίγα ή πολλά (εύκολα επιστημαινόμενα) ίχνη της αρχικής χθόνιας φύσης τους.

Του Ποσειδώνου το όνομα γίνεται για πρώτη φορά με βεβαιότητα γνωστό από τις μυκηναϊκές πινακίδες του 13ου π.Χ. αι. (βλ. σελ. 64), όπου παρουσιάζεται ως ο σημαντικότερος θεός του υστεροελλαδικού πανθέου, με τα περισσότερα ιερά και τις περισσότερες προσφορές